

Süvariigi ja süvademokraatia vahel: milliseks kujuneb tulevik?

Demokraatiat on kritiseeritud tema erinevate puudujääkide pärast ja on kuulutatud ka demokraatia lõppu. Tihtipeale ei arvesta sellised käsitlused demokraatiate mitmekesisusega ning need lähtuvad vaid ühest arusaamast. See artikkel arutleb lühidalt erinevate demokraatia käsitluste üle ning leiab, et **Covid-19 pandeemia on nõrgestanud demokraatiade toimimise alustalasisid, muutes valitsemise täitevvõimukesksemaks. Samas on pikaajalises plaanis just demokraatia mitmekesisus tema oluliseks tugevuseks.** Artikkel toob välja demokraatia võimalikud erinevad tulevikutsenaariumid, mitte ei lähtu vaid ühest visioonist. Demokraatia tuleviku võtmeküsimuseks ongi tasakaalu saavutamine riigi- ja ühiskonnakesksuse vahel. See tasakaalupunkt oleneb majanduslikust, poliitilisest ja sotsiaalsest kontekstist.

Demokraatiate mitmetahulisus

Nii poliitikute aruteludes kui ka tavakodanike seas tuuakse tihtipeale esile demokraatia defitsiit, demokraatia piiratus otsuste tegemisel ja teised demokraatiaga seotud puudused. Euroopa Komisjoni arenguseire mõttekoda on teinud usalduse taastamisest demokraatia vastu olulise pikaajalise katsumuse.¹ Nii meedias kui ka akadeemilistes artiklites on demokraatiale lõpu kuulutamine olnud juba pikaajaline trend.²

Selliste väljaütlemiste puhul jääb tihtipeale ebaselgeks, mida demokraatia all mõeldakse. Parimal juhul on võetud aluseks üks arusaam demokraatiast. Halvimal juhul puudub demokraatia olemuse lahtimõtestamine ja tõstatatud probleemi seos demokraatiaga üldse.

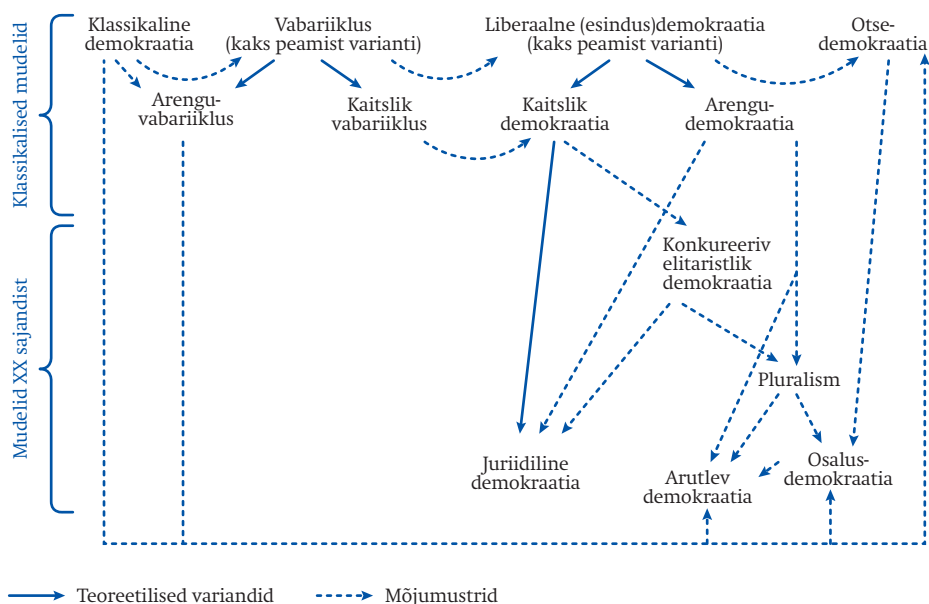
Demokraatia on oma olemuselt mitmekesine ja mitmetahuline ning selle käsitlemist iseloomustab tihtipeale „kontseptsiooni reisimine“ ja „kontseptsiooni venitamine“ – kasutades politoloog Giovanni Sartori terminit.³ „Reisimine“ tähendab kontseptsiooni rakendamist uutele juhtumitele. „Venitamine“ märgib ebakõla, kui kontseptsioon ei lähe uute juhtumitega kokku. Näiteks viimased arengud Poolas ja Ungaris ei pruugi sobida teatud tüüpi liberaalse demokraatia kontseptsiooniga.

Ameerika Ühendriikide juhtivad politoloogid David Collier ja James Mahon rõhutavad, et demokraatiat on võimalik kategoriseerida erinevalt ning sealjuures tuleb arvestada kontekstipõhisusega.⁴ Tuntud Briti politoloog David Held tõstab esile 13 erinevat demokraatia mudelit alates Ateena demokraatiast ning lõpetades tulevikku suunatud utoopilisema versiooniga.⁵ Joonis toob need peamised mudelid ja nendevahelised seosed välja.

Siinkohal ei ole võimalik kõiki erinevaid mudeleid käsitleda, kuid Heldi (2006) hinnangul peavad väga erinevad poliitikud end demokraatideks ning väga erinevad poliitilised korraldused nimetavad end demokraatiaks. Kuid see, mida nad teevad, on tihtipeale sisuliselt erinev.⁶

Juba demokraatia algusest peale on selle lahtimõtestamine olnud kompleksne ja täis erinevate arusaamade konflikte. Kõige lihtsamal kujul tähendab demokraatia seda, et valitseb rahvas ehk on olemas rahva võim vastupidiselt nt monarhiale ja autokraatiale, kus rahvas ei valitse. See võib tunduda selge, aga nagu Held välja toob, tekivad ka lihtsate terminite nagu „rahvas“, „valitsemine“ ja „võim“ lahtimõtestamisel erinevad tõlgendused.⁷

Joonis. Demokraatia mudelid läbi aegade

Allikas: Held (2006).

Nende erinevate arusaamade kontekstis on mõistetav, et osade tõlgenduste järgi on demokraatlik poliitiline protsess kaasaegse ühiskonnakorralduse alustala.⁸ Samas tuleb teiste tõlgenduste järgi demokraatiat näha koos muude oluliste ühiskonnakorralduse elementidega nagu õigusriik (*the rule of law*).⁹ Mõnede jaoks on demokraatlik poliitika muudest arengutest põhjustatud pinnavirvendus. „Poliitika on kõrvalmäng suures elutsirkuses,“ kirjutas tuntud Ameerika politoloog ja pluralistliku demokraatia koolkonna esindaja Robert Dahl.¹⁰

Dahl viitas sellele, et demokraatias võib tegelikult valitseda võimukas eliit koos temaga seotud huvigruppidega. Demokraatia toimimise jaoks on Dahli sõnul oluline luua mitmekesised sõltumatud võimuallikad, et vältida võimu kontsentreerumist ühe grupi kätte.

Sarnast mõtet arendavad edasi Massachusettsi tehnoloogiainstituudi professor Daron Acemoglu ja Chicago ülikooli professor Robinson raamatus „Kitsas koridor“.¹¹ Nende hinnangul on läbi ajaloo olnud edukad need kooslused, kes on suutnud luua tasakaalu riigivõimu ja ühiskonna huvide vahel.

Kui riiklik leviaatan domineerib liigselt ühiskonna üle, nagu näiteks autokraatias või teatud „juhitud demokraatia“ vormides, hakkab see takistama arengut. Analoogselt on ühiskonna liigne domineerimine kahjulik, nagu näiteks otsedemokraatias või ainult kitsastest grupihuvidest lähtuvas korralduses. Grupihuvide või enamus võivad sellises protsessis teiste gruppide ja indiviidide vabadusi piirama hakata.

Vähesed demokraatiad on suutnud seda tasakaalu hoida ning jääda sellisesse ühiskonda ja riiki tasakaalustavasse kitsasse koridori.¹² Need on arenenud demokraatiad, mida käsitleb Harvardi ülikooli professori Torben Iverseni ja London School of Economicsi professori David Soskice eelmisel aastal avaldatud raamat „Demokraatia ja jõukus“, mis rõhutab, et arenenud demokraatiad on vastupidavad, nad on aegade jooksul saanud hakkama väga erinevate sisemiste ja väliste proovikividega.¹³

Nende sõnul on toetus demokraatlikule riigikorraldusele haritud töötajaskonna hulgas võimaldanud seda, et tagatakse mitte ainult laialdane legitiimsus, vaid panustatakse innovatsiooni kaudu ka majandusarengusse. Iverseni ja Soskice hinnangul ei ole demokraatia tugevuseks ainult rahva kaasamine, vaid sellega kaasneb laiem mõju.

Paljud demokraatiad on kaldunud liigselt kas riigi- või ühiskonnakesksuse poole, mis ei tähenda, et need riigid ei oleks enam demokraatlikud, vaid see aitab mõista demokraatia mitmekesisust. Paratamatult on pandeemia muutnud seda tasakaalu riigivõimu kasuks, v.a riikides, kus ei suudetud või ei soovitud pandeemia osas midagi teha, ning ühiskond, sh kriminaalsed grupid, haaras initsiatiivi.

Covid-19 tähendus demokraatiate jaoks

Covid-19 pandeemia pidurdumisel muutus enamik riike mitte ainult riigikeskseks, vaid täitevvoimukeskseks, ning seadusandvate kogude roll vähenes. Nii leidsid endine Soome peaminister Alex Stubb, Princetoni ülikooli professor Anne Marie Slaughter, Bulgaaria politoloog Ivan Krastev ja Oxfordi ülikooli professor Kalypso Nicolaidis Euroopa Ülikooli Instituudi demokraatia arenguid käsitleval veebiseminaril.¹⁴

Poliitika kujundamist mõjutavad üha enam eksperdid, kes kavandavad meetmeid valdkonnaspetsiifilistest arusaamadest lähtuvalt. Teadlaste mõju kasvu positiivsed küljed on toonud esile Tallinna Ülikooli professor Tõnu Viik.¹⁵

Samas soodustas Covid-19 arenguid epistokraatia suunas, mis tähendab sisuliselt seda, et parimate teadmistega inimestel on suurem mõju riigi ees seisvate otsuste tegemisel. Georgetowni ülikooli professor Jason Brennan on oma raamatus „Demokraatia vastu“ välja toonud, et demokraatia ei suuda tagada nii häid tulemusi kui epistokraatia.¹⁶ Demokraatia võimaldab ebateadlike inimeste irratsionaalseid otsuseid ja seetõttu tuleks üha enam eksperimenteerida epistokraatiaga.

Kui Covid-19 on olnud epistokraatlik eksperiment, ei ole see soosinud mitmesuguste ekspertide esiletõusu poliitikate kujundamises, vaid

ennekõike üht liiki ekspertide domineerimist. Üht liiki eksperdid ei ole olnud suutelised laiahaardeliselt hindama poliitika kujundamise ees seisvaid dilemmasid ja sümmeetrilisi riske.¹⁷

See on viinud kitsarinnaliste meetmeteni, kus näiteks pandeemia levikuga võideldes ei pöörata piisavalt tähelepanu sellise poliitika laialdasele ja pikaajalisele mõjule majandusele ning sellest tulenevalt omakorda nii sotsiaalsüsteemile kui ka rahva tervisele. Ehk teisisõnu, Dahli teeside järgi domineerib üks grupp liigselt otsustamises. Acemoglu ja Robinsoni teeside põhjal kalduetakse riigikesksuse poole.

Euroopa Ülikooli veebiseminari arutelus osalenud eksperdid olid seisukohal, et demokraatia muutub Covid-19 tulemusel räpasemaks. Krastevi sõnul kogevad demokraatiad rohkem Kesk- ja Ida-Euroopale omaseid probleeme, kuid see ei tähenda, et demokraatia oma põhiolemuses kaoks.

Ungari ja Poola puhul on Krastev ja Stubb arvamusel, et tegemist ei ole autokraatiaga, vaid lihtsalt Lääne normist lahkneva demokraatiaga, mis erineb omakorda näiteks Centre for European Policy Studies analüütikute hinnangust Ungari kohta, kes peavad oluliseks Euroopa Liidu jõulist sekkumist.¹⁸

Krastevi ja Stubbi hinnangul kerkib Covid-19 mõjul esile rohkem seesuguseid Ungari-taolise demokraatia hübriidvorme. Samas on Slaugther seisukohal, et Covid-19 saab demokraatiat ka tugevdada – eriti kohalikku kogukonnademokraatiat seismaks vastu ebakompetentsele keskvõimule, viidates just USA-s toimuvatele sündmustele.

Euroopa Ülikooli Instituudi arutelus osalenud eksperdid on nõus, et demokraatia arenguid tuleb vaadata pikaajalises perspektiivis, kus demokraatia võib osutada kohanemisvõimelisemaks, kui hetkeolukorras hinnata osatakse.

Demokraatia tulevik

Läbi ajaloo on pakutud välja erinevaid visioone demokraatia tuleviku kohta. Heldi demokraatia mudelid on teatud mõttes erinevad visioonid, kuna nad on abstraktsioonid, mille kattuvus reaalsusega ei ole perfektne. Selle asemel, et pakkuda ühte visiooni, on mõistlik opereerida erinevate visioonide ehk stsenaariumidega.¹⁹

Seda selleks, et demokraatia tulevikku mõjutavad paljud määramatud tegurid ja kompleksus, mis teeb ühe prognoosi koostamise teatud trendide najal võimatuks.²⁰ Stsenaariumid toimivad kui mõtteeksperimendid, mis aitavad mõista, milline suhtumine demokraatiasse oleks konkreetsetes keskkonnas võimalik, soovitatav või tõenäoline, ja mida ei saa välistada.²¹

Kanada strateegid ja teadurid Chris Connoly, Laura Dempsey ja teised on pakkunud välja stsenaariumide planeerimise meetodi, kasutades kahe-dimensioonilist lähenemist demokraatia tulevikule, mille puhul joonistub välja neli stsenaariumi aastani 2040. Esimene dimensioon on kollektivistlikud vs. individualistlikud hoiakud ja teine dimensioon on hierarhia vs. valitsemise võrgustumine.²²

Stsenaariumis, mis kombineerib hierarhiat individualistlike hoiakutega, valitseb poliitiline eliit partnerluses erasektoriga karjäärile orienteeritud ratsionaalsete kodanike üle. Püütakse luua stabiilsust ebavõrdsuse, halveneva kliima ja terava rahvusvahelise konkurentsi tingimustes.

Individualistlike hoiakute ja võrgustunud valitsemise stsenaarium näeb ette kodanike pidevat osalemist poliitilistes protsessides, kasutades tehnoloogilisi võimalusi, millega võrgustunud ametnikud jooksvalt arvestavad. Vajadus poliitikute järele kaob. Selline kõrgtehnoloogiline demokraatia suurendab ebavõrdsust, kuid uued ettevõtlusvõimalused tugevdavad keskklassi ja tehnoloogiate abil suudetakse ka ressursse oskuslikumalt kasutada, et vähendada kliimamuutuste mõju.

Hierarhilise valitsemise ja kollektivistlike hoiakute stsenaariumis on poliitika kujundamine läbipaistmatu ning ei suuda reageerida muutuvale olukorrale. Kodanikud osalevad erinevates gruppides, kuid nende hulk tekitab segadust. Valitsus kasutab tehisintellekti, et mõista, millised poliitilised lahendused enamuse jaoks töötavad. Samas ei ole vähemus olukorraga rahul – eriti kuna kasvab sotsiaalne ebavõrdsus. Vastuseks sotsiaalsele rahulolematusele tugevdab valitsus politsei- ja karistussüsteemi.

Kollektivistlike hoiakute ja võrgustunud valitsemise stsenaariumis loovad kodanikud tehisintellekti abil konsensust ja kujundavad selle alusel poliitikat. Valitsemisel võetakse arvesse mitmekesiseid arvamusi ja poliitika kujundajad lähtuvad sellest. Poliitiliste parteide roll väheneb. Osad vaated marginaliseeruvad, kuna need ei lähe kokku loodud konsensusega. Strateegilisi otsuseid on raske teha, vastutusvaldkonnad ei ole alati selged ning konsensusele orienteeritus võib soodustada konformismi.

Kuigi need stsenaariumid on loodud Kanada jaoks, on nad piisavalt universaalsed, et mõista demokraatia võimalikku tulevikku laiemalt. Laias laastus sobituvad nende stsenaariumide dilemmad eespool toodud Acemoglu ja Robinsoni põhiteesiga, et nii **liigne riigikesksus kui ka liigne ühiskonnakesksus võivad viia seisakusse**. Samuti ühtib see Arenguseire Keskuse riigivalitsemise stsenaariumidega, kus üheks võtmeteguriks oli valitsemise tsentraliseeritus vs. hajutatuse.²³

Samuti on oluline stsenaariumides välja toodud mitmetahulisus mõistmaks erinevaid tulevikutrajektoore ja olles oluliselt relevantsem kui ühedimensioonilised tulevikuarusaamad. Poliitikafilosoof Roman Krznaric on pakunud välja nn süvademokraatia kontseptsiooni, mis on siis vastukaaluks ka Eestis populaarseks saanud USA-st imporditud „süvariigi“ mõistele.²⁴

Süvademokraatia põhineb kodanike kogudel, isevalitsevatel linnriikidel, põlvkondadeüleisel õigusel ning institutsioonidel, mis esindavad noori ja tulevasi põlvkondi. Kuid selline nägemus kattub ainult ühe võimaliku demokraatia tulevikustsenaariumiga, jättes teised variandid kõrvale.

Kokkuvõte ja tähendus

Demokraatia pikaajaline tulevik on mitmekesine, kus osades demokraatiates lähtutakse rohkem individualistlikest ja teistes pigem kollektivistlikest hoiakutest, osades on valitsemine rohkem eliidi käes ülalt alla põhimõttel, teistes on see rohkem võrgustunud alt üles printsiibil. Mõned kalduvad rohkem süvariigi, teised süvademokraatia suunas.

Võrreldes Eestiga toimib demokraatia niinimetatud vanades demokraatiates teiste mängureeglite alusel. Ühendkuningriigis ei ole kirjutatud konstitutsiooni ja klassikalist võimude lahusust, mida uuemate demokraatiate – nagu Eesti – puhul oluliseks peetakse. Prantsusmaa presidendi võimuhaare on kordades suurem, võrreldes näiteks Eesti presidendi või peaministriga. Ameerika Ühendriikide ülemkohus on väga tugevalt politiseeritud, kus võimul olev partei nimetab uusi liikmeid poliitiliste kriteeriumide alusel, mis Eesti kontekstis oleks jällegi ennekuulmatu.

Demokraatia toimimise seisukohalt on oluline saavutada tasakaal just erinevate reeglite ja rollide osas, kuid see tasakaalupunkt on sõltuvalt kontekstist erinev. Selles mõttes ei ole demokraatia toimimise põhimõtteid mõistlik ühest riigist teise täpselt kanda üle või siis teise riiki viia, kuna erinevas kontekstis ei pruugi need anda sama tulemust, nagu rõhutab võrdleva poliitökonoomia erialakirjandus, millele see artikkel eespool viitas.

Teatud üldiste arusaamade jagamine erinevate riikide, kogukondade ja muude koosluste puhul on muidugi vajalik, kuid tuleb aru saada, et sarnaseid tulemusi saab saavutada erineval moel. **Klassikaline viga, mis demokraatia leviku puhul on tehtud, on see, et teatud arusaamasid on kehtestatud ülalt alla, arvestamata spetsiifilist konteksti.**

Kui uusi demokraatlikke reegleid omaks ei tunnista, tekib konflikt ühiskonnas esile tõusnud hoiakutega. Kohalik eliit ei ole tihtipeale leidnud viise, kuidas selgitada näiteks vähemuste õiguste kaitse olulisust või

sotsiaalvabaduste vajalikkust, viidates tihtipeale lihtsalt mujal levinud või rahvusvaheliste organisatsioonide poolt heaks kiidetud normidele. Ült alla protsess ei aita kinnistada ja lahti mõtestada demokraatiat kohalikus kontekstis.

Vaevalisem, kuid pikaajalises perspektiivis mõistlikum lähenemine on aidata kaasa alt üles põhimõttel toimivate demokraatlike normide kehtestamisele, kus inividid, kogukonnad ja teised kooslused jõuavad ise järeldusele, et koosloomeprotsess mitte ainult ei kinnista väärtusi, vaid aitab luua väärtust kõige laiemas mõttes. Demokraatia algab kodust, koolist, korteriühistust, naabruskonnast, külast ja linnaosast. Just eeskujude loomisega ja igapäevastes tegevustes demokraatia normidest lähtudes aitame demokraatia arengule kaasa.

Selles artiklis toodi välja erinevad lähenemised demokraatiale ja rõhutati, et ei ole mõistlik lähtuda ainult ühest demokraatia kontseptsioonist ning hinnata arenguid ainult selle arusaama valguses. See ei tähenda, et igasugune suhtumine ja lahendused sobiksid n-ö demokraatia kaubamärgi alla, nagu näiteks mitteliberaalne demokraatia, arenev demokraatia (*electoral democracy*) ja muud demokraatia põhiolemust küüniliselt ümber defineerida üritavad katsed.

Esiteks, üldised demokraatlikud normid on olemas, kuid aruteludes normide üle peab alati välja tooma, kuidas need konkreetses ümbruses toimivad. Teiseks, demokraatiat tuleb näha laiemas kontekstis koos õigusriigi ja isikuvabadustega. Tihtipeale ebademokraatlikeks peetavad sammud puudutavad otseselt just isikuvabaduste ja õigusriigi küsimusi. Kolmandaks, demokraatia tuleviku seisukohalt on oluline pidev dünaamiline areng. Konteksti arvestav mõtestatud eksperimenteerimine erinevate ideedega tuleb demokraatia evolutsioonile kasuks.

Meelis Kitsing

EBS-i rektor ja Arenguseire Keskuse endine uuringute juht

Süvariigi ja süvademokraatia vahel: milliseks kujuneb tulevik?

Liia Hänni (*E-riigi Akadeemia E-demokraatia vanemeksper*t) kommentaar

Artikli mõnevõrra intrigeeriv pealkiri paneb küsima – mille vahel me õieti valime? Termin „**süvariik**“ on Eesti ühiskonna poliitilisse sõnavarasse sigenenud üpris hiljuti – omamoodi importkaubana ookeani tagant. See on mõeldud tähistama salaja tegutsevat riigi haldusaparaati või selle osa, mis ei allu poliitilisele kontrollile, takistades valitsusel oma poliitikat ellu viia. Päris kindlasti on süvariik, kui see ei ole vaid konspiratsiooniteoreetikute leiutis, ohuks demokraatiale. Kuivõrd haavatavad on erinevad demokraatiad süvariigi tekkel, väärib eraldi akadeemilist analüüsi.

Süvariiki ei tohiks segi ajada **haldusriigiga**, mida iseloomustab samuti riigi haldusaparaadi ülemäärane mõju seadusandliku ja kohtuvõimu tegevusele. Kuid see on pigem riigiehituslik küsimus, mitte riigiparaadis pesitseva „kurja tahte“ avaldus. Ka haldusriik võib kujuneda demokraatia piduriks, arvestades haldusaparaadi inertsust ja kohatist konservatiivsust. Parim rohi haldusriigi vastu on valitsus, kel on selge poliitiline programm ja tahe see ellu viia.

Lahtiseletamist väärib ka artiklis esitatud valiku teine poolus – **süvademokraatia**. Terviklik süvademokraatia kontseptsioon pärineb Arnold Mindellilt aastast 1992.* Selle järgi on demokraatias tervikpildi loomise jaoks olulised kõik hääled, mitte ainult enamuse omad. Tähtis on protsess, mis arvestab inimsuhete kompleksust ja keerukust. Protsessi käigus luuakse usaldust ja üksteisemõistmist, konsensuse leidmine ei ole eesmärk omaette. Meetod on kasutusel eelkõige grupitöös ja on näidanud oma tõhusust konfliktsituatsioonide lahendamisel. Kuidas süvademokraatiat riigivalitsemises rakendada, vajab veel mõtestamist. Seni tasub demokraatia tuleviku kujundamisel tõsiselt tähelepanu pöörata osalus- ja arutlevale demokraatiale, mis on oma elujõulisust juba tõestanud. **Seni ainsana Riigikogu poolt 2002. aasta detsembris heaks kiidetud [Eesti demokraatia arengut käsitlevas strateegias](#) on sihiks seatud edendada Eestis osalusdemokraatiat.**

Demokraatia tuleviku prognoosimisel on oluline mõista, millised ühiskonnaelus toimuvad muutused mõjutavad kriitiliselt demokraatia toimimist. Kahtlemata võib Covid-19 pandeemia jätta siia oma jälje. Juba kõlavad hoiatavad hääled, et ka pandeemia raugedes võib põhiõiguste ja -vabaduste piiramine jätkuda. Demokraatia „valvekoortel“ – olgu need siis riiklikud institutsioonid või vabaühendused – tasub olla tähelepanelik, et riigivõim ühiskonna üle liigselt valitsema ei hakkaks. Nagu artiklis rõhutatakse, on just **tasakaal riigi ja ühiskonna huvide vahel demokraatia kestlikkuse tagatis**.

Ajalooline kogemus on ilmsiks toonud tiheda seose tehnoloogia ja demokraatia toimimise vahel. Kätte jõudnud internetiajastu ilmestab seda igapäevaselt. Muudatuste eestvedajaks on pigem ühiskond, valitsused alles pingutavad, et bürokraatiamasinat uuele käigule häälestada. Esiolgu on tähelepanu keskendunud e-teenuste arendamisele, demokraatiaga seonduv muutub ja areneb isevoolu teed. Pole selge, kuhu selline peamiselt sotsiaalmeedia mõjul toimuv muutus välja viib. **Üks on aga kindel, tulevikku jõuame oleviku kaudu ja seepärast on aeg otsustada, millist tulevikku me digiühiskonnas demokraatiale soovime. Võrgustunud valitsemine võiks olla see süvademokraatlik ideaal, mille poole püüelda.**

* Mindell, A. (1992). *The Leader as Martial Artist: An Introduction to Deep Democracy* (1st ed.). San Francisco: Harper San Francisco.

Kasutatud allikad

- ¹ ESPAS (2015). Global Trends to 2030: Can the EU meet the challenges ahead? Luxembourg: European Union.
- ² C. B. De Chosal (2017). The End of Democracy. Tumblr House.
- ³ G. Sartori (1970). [Concept Misformation in Comparative Politics](#). American Political Science Review 64: 4.
- ⁴ D. Collier & J. E. Mahon Jr (1993). [Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis](#). American Political Science Review 87: 4
- ⁵ D. Held (2006). [Models of Democracy](#). Stanford, CA: Stanford University Press.
- ⁶ *Ibid.*
- ⁷ *Ibid.*
- ⁸ J. Keane (2009). The Life and Death of Democracy. New York: W. W. Norton.
- ⁹ F.A. Hayek (1960). The Constitution of Liberty. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- ¹⁰ R. Dahl (2005). Who Governs? Democracy and Power in an American City. New Haven, CT: Yale University Press.
- ¹¹ D. Acemoglu & J. M. Robinson (2019). The Narrow Corridor. States, Societies and the Fate of Liberty. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ¹² *Ibid.*
- ¹³ T. Iversen & D. Soskice (2019). [Democracy and Prosperity: Reinventing Capitalism through a Turbulent Century](#). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ¹⁴ European University Institute (2020). [FlorenceLive: Democracy](#). May 18.
- ¹⁵ T. Viik (2020). [Teadus, viirus ja poliitika](#). ERR. 23.04.
- ¹⁶ J. Brennan (2017). [Against Democracy](#). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ¹⁷ H.O. Stefansson. 2020. [Three mistakes in the moral reasoning about the Covid 19 pandemic](#). Institute for Future Studies Working Paper Series 2020: 12.
- ¹⁸ P. Bard & S. Carrera (2020). [Showing true illiberal colors](#). Rule of law vs Orban's pandemic politics. Policy Contribution 30.04.
- ¹⁹ R. Ramirez & A. Wilkinson (2016). Strategic Reframing. The Oxford Scenario Planning Approach. Oxford: Oxford University Press.
- ²⁰ P. J. Schoemaker (2004). Forecasting and Scenario Planning: The Challenges of Uncertainty and Complexity. In: D. J. Koehler and N. Harvey eds. Blackwell Handbook of Judgement and Decision Making. Oxford: Blackwell Publishing.
- ²¹ M. Kitsing (2020). Scenarios as Thought Experiments for Governance. In: Bouckaert, Geert; Jann, Werner (Ed.). European Perspectives for Public Administration. The Way Forward (103–125). Leuven, Belgium: Leuven University Press.
- ²² C. Connolly, L. Dempsey et al. (2014). [The Futures of Democracy](#).
- ²³ Arenguseire Keskus (2018). [Riigivalitsemise ja e-riigi stsenaariumid](#). Tallinn: Arenguseire Keskus.
- ²⁴ R. Krznaric (2020). [Four ways to redesign democracy for future generations](#). Open Democracy 12.07.20.